

Där land möter hav

– en artikel om fornlämningar i utskärgården

av Peter Norman

Inledning

I den södermanländska utskärgården finns ganska rikligt med lämningar efter mänskliga aktiviteter förr i tiden. Det handlar främst om fysiska lämningar efter verksamheter som fiske, jordbruk och sjöfart, till exempel grunder efter byggnader, odlingsspår, raserade sjömärken och skeppsvrak. I viss utsträckning finns också immateriella spår i form av bland annat ortnamn (Hamnskär, Stångskär, Laxvarpet etc.) som vittnar om vad som förekommit i skärgården. Vissa namn används fortfarande av ortsbefolkningen medan andra endast finns kvar på äldre kartor och i gamla dokument.

De flesta av lämningarna är spår efter lokalbefolkningens verksamheter, dess fiske, odling och transporter. Mycket av skärgårdens resursutnyttjande hade emellertid knappast någon lokal förankring. Många som fiskade i utskärgården och utnyttjade dess fiskelägen, kom från städerna vid kusten i närheten, eller till och med från andra landsändar. Dessutom genomkorsades skärgården av en sjöfart som vare sig hade start eller mål i denna.¹

I den här artikeln bildar de fysiska lämningarna utgångspunkten i ett försök att strukturera och förklara de historiska sammanhangen för några verksamheter inom ett litet område i den yttre skärgården. Lämningarna finns registrerade i Riksantikvarieämbetets fornminnesinformationssystem FMIS. Andra viktiga källor är skriftliga belägg, skrifthistoriska uppgifter, kartor och ortnamn. I den analys som görs behandlas också resultaten från annan relevant forskning och kunskap om de förutsättningar som naturmiljön ger. Ett syfte med artikeln är att också visa hur olika typer av källmaterial och kunskaper kan användas i samspel för att ge en så fullständig bild som möjligt av utvecklingen i det aktuella skärgårdsområdet.

Enskär – en utpost

Längst ut i Bälinge skärgård i Södermanland ligger Enskär (fig. 1). Tillsammans med en rad andra öar – Hartsö, Ringsö, Långö och Sävö – bildar ön en sprucken landtunga som sticker ut i Östersjön. Kommer man från havet i söder är Enskär den första större ön. Utanför finns bara enstaka kobbar och mindre skär. Enskär och de innanför belägna öarna är mycket kuperade och bergiga. De innanför belägna öarna hade bofast befolkning redan under medeltiden.² Enskär har däremot aldrig haft bofast befolkning.

FIGUR 1. Karta över Södermanlandskusten.

Enskärs topografi är som sagt bergig och kuperad. Mellan bergformationerna finns smala våtmarker som idag används till bete. För inte så länge sedan utgjorde dessa sund som delade det nuvarande Enskär i flera mindre öar.

På södra delen av Enskärs västra sida finns ett antal bebyggelselämningar bestående av grunder

efter enkla hus, något som möjligen är en lämning efter brygga eller kaj och stensamlingar som sannolikt är lämningar efter gistgårdar där fiskare torkade sina nät (fig. 2).³

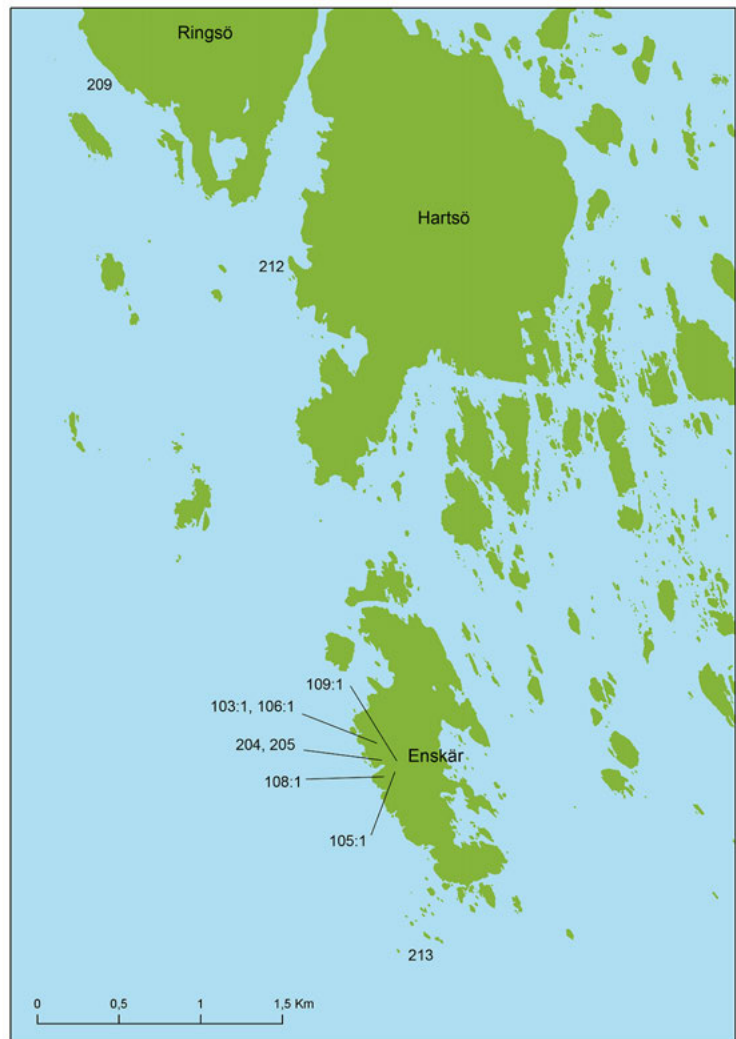
Längst i väster, närmast stranden, finns en samling om minst fem husgrunder. Dessa är belägna på en flack höjdrygg som sträcker sig i nordnordvästlig – sydsydöstlig riktning. Husgrunderna är små och samtliga har spisröse i ena hörnet. I anslutning till husgrunderna har man även påträffat en rektangulär stenpackning och ett antal mindre stensamlingar. De senare kan tolkas som fundament till stolparna i en gistgård. Stora ytor i området täcks av mycket tätt växande enar vilka sannolikt döljer ytterligare anläggningar.

Lämningarna, som i FMIS är registrerade under Raä 108 i Bälunge socken, är belägna på höjdryggens östra sluttning och vetter mot en långsmal sankmark som i norr mynnar ut i en vik till Östersjön i väster (fig.3). Husgrunderna ligger mellan 2,5 och 3 meter över dagens medelvattenstånd. Den rektangulära stenpackningen ligger något lägre, mellan den ena av husgrunderna och sankmarken. Dess längdriktning är i sluttningens fallriktning. Preliminärt tolkas stenpackningen som någon form av hamnanläggning.

På andra sidan sankmarken finns ett tiotal husgrunder på en mindre bergrygg. Dessa är registrerade under Raä 105 i FMIS. Samtliga utom tre innehåller någon form av spisröse, vanligen med inslag av både natursten och tegel. De flesta av husgrunderna har samma storlek som de inom Raä 108. En något större grund kan vara resterna efter en av de lotsbostäder som fanns på platsen under 1800-talet.⁴ Några av de mindre grunderna kan tillsammans med lämningarna inom raä 108 på andra sidan sankmarken utgöra resterna efter det fiskeläge som omtalas på Enskär i ålderstymannen Johan Månssons sjöbok från 1644.⁵

Norr om Raä 108 och den ovan omtalade viken samt nordväst om Raä 105, ligger ytterligare två husgrunder (Raä 204 och 205). Dessa är av samma karaktär som de mindre inom Raä 105 och 108.

Ytterligare något hundratal meter norrut, på ett bergskrön varifrån man har vid utsikt mot det öppna havet i söder, finns några bebyggelseämningar samt något som tolkats vara resterna efter ett sjömärke (Raä 103 och 106). Bebyggelseäm-

FIGUR 2. Karta över Enskär och intilliggande öar. Platserna för de lämningar som berörs i artikeln är angivna med respektive nummer i FMIS.

ningarna utgörs av en husgrund med spisröse och en bodgrund medan lämningarna efter det förmodade sjömärket består av ett antal stenar samt spår av rödfärg på berget. Det är med stor sannolikhet resterna efter den båk som 1827 beskrevs av sjömilitären och kartografen Gustaf af Klint: *Enströms kummel består av en Spira som vid foten blifit beklädd med rödfärgade Spjälor, i form av ett Rös, samt har upptill en hvit Tunna* (fig.4).⁶

Öster om bebyggelseämningarna 105 och 108 finns ytterligare en större husgrund. Den ligger ungefär i öst-västlig riktning och omges av en stenmur. Dessa lämningar, Raä 109 i Bälunge socken, har stora likheter med andra lämningar som lig-

FIGUR 3. (över) Stenarna på bilden är en del av grunden till en av de fiskarstugor som funnits inom raä 108 i Bälinge socken. Foto Peter Norman.

FIGUR 4. (under) Stenarena på klippan är sannolikt resterna efter det sjömärke på Enskär som beskrevs av Gustaf af Klint 1827. Foto Peter Norman.

FIGUR 5. Husgrunden inom raä 109 i Bälinge socken som tolkats vara grunden till ett kapell.
Foto Peter Norman.

ger utmed kusterna och som med stor säkerhet är belagda som rester efter medeltida kapell. Beträffande den här lämningen på Enskär kan därför nämnas att det i Nils Bossons (Grip) jordebok från omkring 1510 omtalas ett *Kirkeskeer* som sannolikt låg i närheten av Ringsö (som ligger strax norr om Enskär). Idag finns ingen ö med det namnet i området (fig. 5).⁷

De få skriftliga uppgifter som finns om Enskär antyder en tämligen sammansatt bebyggelsebild som också kan sägas bekräftas av fornlämningsskildern. Det finns ett antal grunder efter mindre hus som mycket väl kan ha varit bebyggelsen till det fiskeläge som omtalades av Johan Månsson på 1600-talet. Funktionen som fiskeläge styrks också genom förekomsten av gistgårdsrösen. Ett fåtal grunder till större hus ligger på den plats som på en karta från 1880 markerats med bebyggelse för lotsar. Högt beläget finns dessutom lämningar som kan vara resterna efter både lotsutkik och sjömärke. Till sist finns det en husgrund som skulle kunna vara lämningen efter ett kapell vilket

i sådana fall stämmer med uppgiften från 1510 om ett *Kirkeskeer*.

Arkeologiska undersökningar och lämningarnas roller

Husgrund

För att undersöka om det finns någon relevans i resonemanget kring bebyggelselämningarna på Enskär gjordes i augusti 2005 två mindre arkeologiska utgrävningar. Dels undersöktes en av de små husgrunderna inom Raä 108 och dels den husgrund inom Raä 109 som preliminärt tolkades som en kapellgrund. Utöver att funktionsbestämma anläggningarna var syftet att undersöka deras kronologiska förhållande.

Den husgrund inom Raä 108 som undersöktes ligger i anslutning till den ovan omtalade rektangulära stenpackning vilken tolkats som en hamnanläggning. Husgrunden är 4 x 4 meter stor och har en eldpall i ena hörnet. Delar av denna blott-

lades vid undersökningen. I anslutning till eldpal- len påträffades en del tegelrester och några bitar keramik av sent rödgods. Längst ner i det decime- tertjocka kulturlagret tillvaratogs träkol som läm- nades in för C¹⁴-analys i två prover.⁸ Dateringarna har en tidsmässig överlappning mellan 1490 och 1670 e.Kr. En datering av husgrunden till 1500- och 1600-tal stämmer väl överens med en strand- linje som ligger cirka en och en halv meter över nuvarande medelvattenstånd och som ger stöd för tolkningen att stenpackningen intill husgrunden är en hamnanläggning. Keramikens utseende mot- säger dessutom inte en sådan datering.

Ett fiskeläge?

Även om det inte gjordes några fynd som direkt kan kopplas till fiskeriverksamhet bör bebyggelse- lämningarna på Enskär tolkas som resterna efter ett fiskeläge. Skriftliga uppgifter om att det fun- nits ett fiskeläge på ön bör kunna kopplas till den enda koncentrationen av byggnadslämningar som finns där. Bebyggelselämningarna på Enskär har dessutom samma struktur och topografiska läge som senare tiders utskärsfiskelägen. Lämningarna ligger i klungor intill en väl skyddad (hamn)vik. De mindrestensamlingar som finns i anslutning till husgrunderna bör dessutom tolkas som s.k. gistgårdsrösen, dvs stensamlingar som stöttat de stolpar mellan vilka fiskarna hängde upp näten på tork. Slutligen har de arkeologiska fynd som kan knytas till specifik näringsverksamhet och som hit- tats i bebyggelselämningar i den här typen av lä- gen, så gott som alltid en koppling till fiske.⁹

Kapellet

Raä 109 utgörs av en oregelbundet oval yta, 25 x 22,5 meter stor (ÖNÖ–VSV), omgiven av en intill 0,4 meter hög mur av mestadels 0,2–0,6 meter stora stenar lagda i kallmur. Ungefär mitt på den inhägnade ytan är en husgrund, till synes rektangu- lär eller konformad och 8 x 5–7 meter stor (ÖNÖ– VSV). Grunden är 0,3 meter hög och består av mestadels 0,3–0,7 meter stora stenar. Mitt på den västsydvästra kortsidan är en flat sten, ca 1 meter lång och 0,4–0,5 meter bred, vilken tolkats som tröskelsten till en ingång. Inne i grunden förefaller marken vara stenröjd förutom mot den östra kort- sidan där markytan är något högre och ojämn.

Ett 1 x 2 meter stort schakt togs upp från hus-

grundens östra vägg mot väster och lämningens mitt. Överst var ett 0,5–2 decimeter tjockt lager förna och torv. Under detta påträffades inom ett område som sträcker sig ca 1,6 meter åt väster från den östra väggen, rikligt med mestadels 0,5 till 2 decimeter stora stenar. Närmast väggen i öster lig- ger stenarna i tre till fyra ”lager” och mot väster i ett till två ”lager”. Mellan och under stenarna finns gråsvart och sotig humus med inslag av trä- kol vilket tolkas som ett kulturlager. Kulturlagret är mörkast och sotigast i öster. Under stenarna och kulturlagret är jordfasta stenar och naturlig svallad morän.

Stenarna i stensamlingen närmast väggen i ös- ter ligger tätt och förefaller vara medvetet lagda. Mot stensamlingens kanter i väster låg stenarna inte lika sammanpackade. Norr och söder om schaktet verkar stenhopningen fortsätta.

Väster om stensamlingen är markytan jämn un- der torv och kulturlager. Här förefaller marken ha röjts från stenar.

Av tillvarataget träkol lämnades två prov in för C¹⁴-datering.¹⁰ Dateringarna har en tidsmässig överlappning mellan 1320 och 1450 e.Kr..

Stensamlingen i östra delen av husgrunden kan tolkas som ett fundament. En liknande stensam- ling, i samma läge, i grunden till Pata kapell söder om Mönsterås i östra Småland har tolkats som fundament till ett altare.¹¹ Pata var namnet på ett stadslignande samhälle nära Alsterås mynning årtiondena kring 1500.¹² Det lilla köpsamhället har betraktats som en föregångare till köpingen Pataholm som hade sin storhetstid som handels- och sjöfartssamhälle under 1700- och 1800-talen.¹³ Kapellet i Pata har daterats till samma tid som köpsamhället, dvs. till decennierna kring år 1500.

Kapellets roll

Även om det inte påträffades några fynd vid un- dersökningen av husgrunden Raä 109 på Enskär är det sannolikt att det har varit frågan om ett ka- pell. Utseendemässigt och i konstruktionsdetaljer, som bogårdsmur och en stenpackning intill den östra kortsidan, påminner den om anläggningar som även med stöd av fynd och skriftliga belägg ansetts vara kapell. Uppgiften från början av 1500- talet om en plats med namnet Kirkeskeer i områ- det stärker dessutom kapellhypotesen.

Frågan är emellertid vilken funktion kapellet

har haft. Mats Anglert har delat in de medeltida kapellen i tre grupper: 1) capelle non curate, dvs. kapell utan själasörjare; 2) kolonisationskapell, dvs. kapell i marginal- eller kolonisationsbygder; 3) sockenskapell, dvs. kapell som tillkommit genom sammanslagning av två socknar.¹⁴

Till grupp 1 har Anglert även fört helgon- eller votivkapell och stadskapellen. För att skilja grupp 2 och grupp 3 åt är det viktigt att ha sockenindelningen klar för sig. Till grupp 2 hör byggnader vilka byggts som kapell men senare ”upphöjts” till kyrka.¹⁵ Exempel på sådana är kapell som byggts i socknar med stor skogsbygd i samband med bildandet av en kapellsocken. Senare har kapellsocknen kommit att bilda en ny socken. När det gäller grupp 3 är det tvärt om. Två socknar har slagits samman med följden att en den ena socknen blev modersocken och den andra annexsocken eller kapellsocken.¹⁶

När det gäller de skånska kapellen har Mats Anglert skrivit att de flesta har kustanknytning och att de troligtvis i stort sett har fungerat oberoende av sockensystemet.¹⁷ Kustkapellen har en tämligen jämn spridning men med en viss koncentration till Skålderviken i landskapets nordvästra del. Anglert menar också att den största gruppen av kapell har anknytning till det medeltida sillfisket och sjöfarten samt att merparten har tillkommit under 1100- och 1200-talen.

Förekomst av ett kapell på Enskär passar bra in i Anglerts första grupp, den med kapell utan själasörjare, där han även placerar helgon- eller votiv- och stadskapellen. Av dateringarna, men även av det topografiska läget att döma, uppfördes kapellet på Enskär långt innan det fiskeläge som funnits på platsen och som knappast kan vara äldre än från 1500-talet. Det är t.o.m. möjligt att kapellet inte fanns kvar då fiskeläget etablerades.

En sannolik förklaring till kapellets funktion är sjöfarten. Av de platser utmed kusterna där det finns kapell eller kapellämningar från medeltiden ligger många strategiskt till för sjöfarten. Bland annat låg flera av de öländska medeltida kustkapellen i anslutning till kända hamnar. Det gäller till exempel kapellen på Kapelludden (Sikavarp), vid Kyrkohamn och på Stenskär intill inloppet till Grankullaviken (Örehamn).¹⁸ Fågelsundet i nordligaste Uppland var en plats där man kunde invänta lämpligt väder inför seglats över Gävlebukten. Där

låg ett kapell av samma typ som de övriga. Även Drakön i Hälsingland har med sitt kapell tolkats som en viktig plats för sjöfarten.¹⁹ Ytterligare ett kapell vars främsta tänkbara funktion har varit knuten till sjöfart är den så kallade Orrskärskyrkogården på Holmön i Västerbotten. Vid undersökningar på platsen 2003 påträffades de sannolika lämningarna efter ett medeltida kapell.²⁰

Att Enskär var en plats av betydelse för sjöfarten har stöd i både seglingsbeskrivningar och det faktum att det fanns en lotsutkik där på 1800-talet. Johan Månsson (1644) och Gustaf af Klint (1827) beskriver en farled som kommer in från havet omedelbart väster om Enskär.²¹ I båda beskrivningarna nämns Hartsö norr om Enskär som farledens ändpunkt. Båda beskrivningarna är emellertid sena, nedtecknade vid tidpunkter – 1600- respektive 1800-talet – då den vik som låg nedanför kapellet blivit för grund för större fartyg än allmogens och borgarnas fiskebåtar.

Sjöfart och skeppsvrak

Området utanför Enskär bör emellertid ha varit lämpat för insegling från havet även i äldre tider. Dels är vattnen omedelbart väster om ön relativt fria från grund och skär om man kommer från Hävringe i söder (Hävringe, som ligger i havet ett stycke öster om Bråvikens mynning, utgjorde den närmaste hållpunkten i detta vädersträck). Dels var Hartsö med sitt vårdkaseberg ett ”naturligt” sjömärke i och med att dess siluett aviker markant från de omgivande öarnas. Johan Månsson skrev i sin sjöbok att om man kommer från Hävringe i söder ska *man löpa så at man hafwer Harssö Kasen Nordan ifrån sigh*. Vårdkassen på Hartsö kan ha uråldriga anor. Dessutom finns ett antal skeppsvrak i området som utgör mer eller mindre självklara bevis för att vattnen utanför Enskär utnyttjats av andra än lokala bönder och fiskare.

Några av vraken är registrerade i FMIS. Ett av dessa är Jungfrun (Raä 212 i FMIS för Bälinge socken) ett 1700-talsvrak vilket har fått sitt namn efter en jungfru (riggdetalj till segelfartyg) som bärgades på 1960-talet. Vraket ligger nästan skrovhelt på 20 meters djup utanför Garpudden nära Djupsundets mynning väster om Hartsö (den ovan omnämnda farledens ändpunkt). Man vet inget om vrakets proveniens men det har varit ett

FIGUR 6. Vraket "Jungfrun" som ligger på 20 meters djup utanför Garpudden på Hartsö. Teckning av Jonathan Adams (Rönaby & Adams 1994, s. 108).

handelsskepp. Möjligen kan namnet Garpudden antyda att skeppet har kommit från Tyskland (fig. 2 och 6).

Ett annat vrak är det efter skonerten Ida som förläste vid Ringsö 1902 (Raä 209 i FMIS för Bälinge socken). Ida vägrade vända i hårt väder och hög sjö och drev mot Ringsö. Trots att man försökte hålla fartyget från grund genom att låta ankarna gå, gick det inte att hindra förlisningen. Idag är sidorna på vraket utfallna, vilket kan bero på att lasten av råg svällde och sprängde fartyget (fig. 2).

Ett tredje vrak är det efter Slätskonaren eller skonerten Emma John som förläste söder om Enskär i en sydlig storm och regntjocka 1918 (Raä 213 i FMIS för Bälinge socken). Skeppet som hade en last av tegel ska ha varit segelslitet och manöverodugligt. Hemorten var Meldorf (fig. 2).

Utanför den nu uppgrundade hamnviken vid fornlämningsområdet på södra delen av Enskärs

västra sida finns emellertid inte några kända skeppsvrak. En naturlig förklaring till detta kan vara att den här delen av Enskär ligger helt öppen för havet i söder, vilket gör att bevarandeförhållandena för skeppsvrak inte är särskilt goda. Eventuella vrak har helt enkelt malts sönder av stormar och is under århundradenas lopp. En annan förklaring kan vara att man inte har sökt efter vrak i området på ett systematiskt sätt. Dessutom är vrak efter större sentida fartyg betydligt lättare att hitta än resterna efter små medeltida koggar eller knarrar m.m. som dessutom i nedbrutet skick mest påminner om brädhögar.

Även om det sammanlagda antalet förlisningar utmed de svenska kusterna genom århundradena förmodligen kan räknas i sexsiffriga tal känner man officiellt endast till knappt 15 000 vilka är registrerade i FMIS. Av dessa är ca 3 000 lokaliserade vrak. Visserligen har Sjöhistoriska museet (som numera ingår Statens Maritima Museer) re-

gistrerat förlisningar och identifierade skeppsvrak på ett systematiskt sätt ända sedan 1970-talet, men resurserna för regelrätta inventeringar har varit små. Om man jämför Sjöhistoriska museets vrakinventering med Riksantikvarieämbetets fornminnesinventeringar på land kan man säga att kunskapen om vraken och deras positioner är på samma nivå idag som kunskapen om fornlämningar på land var innan fornminnesinventeringen för den ekonomiska kartan påbörjades i slutet av 1930-talet. Det bör innebära att FMIS vrakkarta innehåller många vita fläckar.

Avslutning

Av dateringarna och övriga omständigheter att döma kan man dela in lämningarna på Enskär i tre grupper, både funktionellt och kronologiskt. Yngst är lämningarna efter lotsverksamheten. Under 1800-talet fanns det en lotsutkik på Enskär under Hartsö (senare Sävsundets) lotsstation. Lotsutkiken låg på berget omedelbart norr om fiskeläget. Bostadsbebyggelsen till denna lotsutkik låg i anslutning till det sannolikt vid den tiden övergivna fiskeläget.

Näst yngst är fiskeläget. Både topografiska och arkeologiska omständigheter talar för att detta inte är äldre än 1500-tal. C¹⁴-dateringarna till 1500- och 1600-talet stämmer bra med uppfattningen om den påträffade keramikens ålder och samtida litteraturuppgifter. Om uppgiften i Nils Bossons (Grip) jordebok från 1510, att Kirkeskeer räntar sex örtugar syftar på fisket vid detta fiskeläge, bör det av topografiska skäl och strandförskjutningen, inte vara mycket äldre än så. Fiskeläget var i funktion ännu på 1700-talet.²² Enligt tillgängliga uppgifter från den tiden var det skärgårdens bönder som utnyttjade Enskär som fiskeläge, medan till exempel Trosa stads borgare bedrev fiske från bland annat Askö, Öja (Landsort) och Viksten.²³

Äldst är den förmodade kapellämningen som daterats till 1300-tal eller 1400-tal. Eftersom Enskär förmodligen är identiskt med det Kirkeskeer som omtalades år 1510 är det möjligt att kapellet antingen fortfarande var i bruk vid denna tidpunkt eller att traditionen om att det funnits ett kapell på ön ännu var levande.

Det förefaller således, för att återknyta till inledningen av denna artikel, som att resterna efter

fiskeläget på Enskär är spår efter lokalbefolkningens verksamheter i skärgården. Det var här man fiskade under den varmare delen av året. Fisket ingick dels i böndernas självhushållning, men det var också ett sätt att producera ett överskott som kunde avsättas på marknaden.

Lämningarna efter lotsbostäder och lotsutkik m.m., och kapellet, tolkas emellertid inte ha med lokalbefolkningen och dess verksamheter att göra. De bör istället kunna knytas till en sjöfart vilken varit en del i den infrastruktur som byggdes upp kring handeln på interregional och nationell nivå.

Det senare saknas det egentligen fysiska belägg för i och med att man inte påträffat några skeppsvrak från den tid, sen medeltid, som det förmodade kapellet daterats till. Om resonemanget ovan stämmer är dock sannolikheten stor att det finns medeltida skeppsvrak i farvattnen väster om Enskär, vrak efter fartyg som inte lyckats nå målet att ta sig i hamn på ön. Då håller FMIS även i det här fallet för vad vi anser att det är, ett samlat register för olika typer av källmaterial, som tillsammans kan ge utrymme för tolkningar om breda historiska sammanhang.

Peter Norman, fil. dr. i arkeologi och verksam som utredare vid Riksantikvarieämbetet. Hans forskning kretsar kring marina miljöer och lämningar. Avhandlingen från 1993 – *Medeltida utskärsfiske, en studie av fornlämningar i kustmiljö* – handlar om utskärsfisket i ett socioekonomiskt sammanhang. I projektet ”Förmoderna kustmiljöer, naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt” (Södertörns högskola 2004–2008) sätts fisket in i ett brett bebyggelsehistoriskt sammanhang.

peter.norman@raa.se

Riksantikvarieämbetet

Box 5405, 114 84 Stockholm

Noter

1. Norman 2006, s. 91f.
2. Janzon 2001.
3. Norman 2008a, s. 103ff., 2008b, s. 279ff.
4. Under 1800-talet skall det på Enskär ha funnits en lotsutkik under Hatsö lotsplats (senare Sävö lotsplats). Se handlingar om detta i Lotsstyrelsens arkiv, bl.a. RR, Ella:5, dnr 371/1874 samt Sjöfartsverkets arkiv, "Karta öfver känningsbåk och plats för vaktstuga jemte väg på holmen Enskär i Södermanlands län, Rönö härad, Bälunge socken. Upprättad år 1880 af Adolf Helander".
5. Månsson 1925 (1644), s. 47. En sjöbok är en samling vägbeskrivningar för sjöfarten.
6. af Klint 1827.
7. Janzon 2001, s. 23.
8. Ua 24892: Teknisk datering 295 ± 40 BP. Kalibrerad ålder 2σ (sannolikhet 95,4 %) 1470–1670 AD. Ua 24893: Teknisk datering 260 ± 35 BP. Kalibrerad ålder 2σ (sannolikhet 95,4 %) 1490–1680 AD (78,5 %), 1760–1800 AD (13,6 %), 1930–1960 AD (3,3 %).
9. Jfr. Norman 2008, s. 131ff.
10. Ua 24894: Teknisk datering 475 ± 40 BP. Kalibrerad ålder 2σ (sannolikhet 95,4 %) 1320–1350 AD (1,6 %), 1390–1490 AD (93,8 %). Ua 24895: Teknisk datering 515 ± 40 BP. Kalibrerad ålder 2σ (sannolikhet 95,4 %) 1310–1360 (17,9 %), 1380–1450 (77,5 %).
11. Jfr Klackenbergs 2001, s. 199ff. och opublicerat manus 1991.
12. Ferm 1990, s. 88ff.; Klackenbergs 2001, s. 199ff.
13. Ferm 1990, s. 88.
14. Anglert 1984, s. 14f.
15. Schück 1959, s. 202f.
16. Schück 1959, s. 202f.
17. Anglert 1986, s. 118.
18. Fernholm 1986, s. 10ff.; Blomkvist 1979, s. 74ff., 83ff.; Anglert 1984, s. 13ff.
19. Se ovan.
20. Huggert 2004, s. 49f.
21. Månsson 1644 (1925), s. 47; af Klint 1827, s. 67.
22. Awebro 2008, s. 245.
23. Awebro 2008, s. 245.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor och litteratur

- Anglert, M., 1984, Kapell - vad är det? *META* 3–4/1984.
- Anglert, M., 1986, Medeltida kapell i Skåne – en första sammanställning. *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1.
- Awebro, K., 2008, Ett bottennapp för Sverige – fisket vid mitten av 1700-talet. *Leva vid Östersjöns kust. En antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjöpn ca 800–1800. Rapport 2 från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt*. Red. Sven Lilja.
- Blomkvist, N., 1979, Medieval Eketorp and contemporary turn-over places on Öland. *Eketorp. Fortification and Settlement on Öland/Sweden. The Setting*. Stockholm.
- Ferm, O., 1990, *Medeltidens och 1500-talets Pataholm. Kalmar län 75*. Meddelanden från Kalmar läns fornminnes och hembygdsförbund och Stiftelsen Kalmar läns museum. Red. G. Forsberg Warringer. Kalmar.
- Fernholm, R., 1986, *Kapelludden. En medeltida hamnplats på Öland. Arkeologisk undersökning 1978, Bredsåtra socken, Kläppinge, fornlämning 9*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Rapport UV 1986:10.
- Huggert, A., *Ett senmedeltida kapell på Holmön*. Västerbotten 4:2004.
- Janzon, K., 2001, *Byar, gårdar och jordägare i Rönö härad under medeltiden och fram till ca 1575*. Riksantikvarieämbetet. Rapport 2001:2.
- Klackenberg, H., 1991, *Rapport över arkeologiska undersökningar av Pata kapell. Fornlämning nr 24, Ålems socken, Småland*. Kalmar län. Preliminär version. Stencil.
- Klackenberg, H., 2001, *Capella Pata. Från stad till land. En medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Red. A. Andrén, L. Ersgård och J. Wienberg. Lund Studies in Medieval Archaeology.
- af Klint, G., 1827, *Beskrifning om kusterne vid Östersjön samt Finska viken, hörande till Sveriges sjö-atlas*. Stockholm.
- Månsson, J., 1925 (1644), *Een siö-book som innehåller om sjöfarten i Östersjön*. Stockholm. Red. H. Richter. Lund.
- Norman, P., 2006, *Bebyggelseutveckling i östra Södermanland under sen järnålder och medeltid. Människan anpassaren – människan överskridaren. Natur, bebyggelse och resursutnyttjande från sen järnålder till 1700-tal med särskild hänsyn till östra Mellansverige och Södermanlands kust*. Rapport från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt. Red. Sven Lilja.
- Norman, P., 2008a, *Fornlämningar och resursutnyttjande i den södermanländska utskärgården. Leva vid Östersjöns kust. En antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjöpn ca 800–1800*. Rapport 2 från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt. Red. Sven Lilja.
- Norman, P., 2008b, Bilaga 1 - Arkeologisk undersökning inom raä 108 och 109 i Bälunge socken, Nyköpings kommun, Södermanland 2005-08-16–2005-08-19. *Leva vid Östersjöns kust. En antologi om naturförutsättningar och resursutnyttjande på båda sidor av Östersjöpn ca 800–1800*. Rapport 2 från projektet: Förmoderna kustmiljöer. Naturresurser, klimat och samhälle vid östersjökusten före 1800 – ett miljöhistoriskt projekt. Red. Sven Lilja.
- Rönby, J. & Adams, J., 1994, *Östersjöns sjunkna skepp. En marin arkeologisk tidsresa*. Stockholm.
- Schück, H., 1959, *Ecclisia Lincopiensis. Studie om Linköpingskyrkan under medeltid och Gustav Vasa*. Stockholm.

Where land meets sea – archaeological sites in the outer archipelago

by Peter Norman

Summary

Enskär, the island furthest out in the Södermanland archipelago, has a number of sites with remains from activities with a marine connection. On the strength of written sources, archaeological investigations and argument by analogy, these remains have been divided into three groups. The remains of pilot stations, pilot houses and a major navigation mark have been dated to the 19th century. Adjacent to a bay which is now half silted up there are several house foundations and a number of other traces of a seasonal fishing settlement whose history can hardly go further back than the 16th century. Finally there is a stone-walled foundation which there is good reason to believe constitutes the remains of a chapel. This has been C¹⁴ dated to the 14th or 15th century.

Taken together, these remains testify that Enskär has been a central locale for various kinds of marine activity. It has been a centre for the archipelago inhabitants' fishing activities in the outer archipelago, and it has been an important place

for shipping in a wider perspective. The traces of pilotage activities and of a chapel should be relatable to shipping as part of the infrastructure built up round trading activity at interregional and national levels.

Despite Enskär's presumed importance for shipping, historic wrecks of its coast are unknown, with one or two exceptions. We know that tradition is powerful, and the remains on Enskär, together with written records from the 17th and 19th centuries about the waters west of the island being a shipping lane for vessels coming in from the sea, suggest that there ought to be remains of wrecked ships in the area. Their absence may be due to the fact that no systematic search has been made for wrecks in the area with a view to also finding merchant vessels from earlier times. If so, the balance of knowledge presented in this article on the marine environment adjoining Enskär may provide a starting point for such an enterprise.

Keywords:

Chapel, Fairway, Fishing settlement,
Navigation, Pilot station, Shipwreck